

ΔΥΟ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ¹

Τὸ νὰ ἐξαναγκάζεις κάποιον σημαίνει νὰ τοῦ στερεῖς τὴν ἐλευθερία. Ἐλευθερία ὅμως ἀπὸ τί; Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἠθικολόγοι στὴ διάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἔχουν ἐξυμνήσει τὴν ἐλευθερία. Ἐντούτοις τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου αὐτοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τῶν ὅρων εὐτυχία καὶ ἀρετή, φύση καὶ πραγματικότητα, εἶναι τόσο πλατὺ ὥστε νὰ χωράει ὅλες σχεδὸν τὶς δυνατὲς ἐρμηνεῖες. Δὲν ἔχω βέβαια τὴν πρόθεση νὰ ἐκθέσω τὴν ἱστορία ἢ νὰ πραγματευτῶ τὶς πάνω ἀπὸ διακόσιες ἐννοιολογικὲς ἀποχρώσεις τῆς πρωτεϊκῆς αὐτῆς λέξης ποὺ ἔχουν ἤδη καταγραφῆ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν ἰδεῶν. Πρόθεσή μου εἶναι νὰ ἐξετάσω ὄχι παραπάνω ἀπὸ δύο ἀπὸ τὶς ἐννοιολογικὲς αὐτὲς ἀποχρώσεις — ἀλλὰ ὅπωςδήποτε τὶς πιὸ βασικὲς — ποὺ σέρνουν πίσω τους βαρὺ φορτίο ἀνθρώπινης ἱστορίας καὶ ποὺ — τολμῶ νὰ πῶ — μελλοντικὰ θὰ προσθέσουν καὶ ἄλλο φορτίο.

Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς βασικὲς ἐννοιες τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποία σύμφωνα μὲ τὴ διαδεδομένη συνήθεια θὰ ὀνομάσω «ἀρνητικὴ» ἐννοια τῆς ἐλευθερίας, ἐμπεριέχεται στὴν ἀπάντηση ποὺ θὰ δοθῆ στὸ ἐρώτημα: «Ποιὰ εἶναι ἡ περιοχὴ μέσα στὴν ὁποία τὸ ὑποκείμενο — ἓνα πρόσωπο ἢ ὁμάδα προσώπων — ἀφίνεται ἐλεύθερο ἢ ἔπρεπε νὰ ἀφίνεται ἐλεύθερο νὰ κάνει ἢ νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει ἢ νὰ εἶναι, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ ἄλλων προσώπων;» Ἡ δεύτερη ἐννοια, τὴν ὁποία θὰ ἀποκαλέσω θετικὴ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας περιέχεται στὴν ἀπάντηση ποὺ θὰ δοθῆ στὸ ἐρώτημα: «Τί εἶναι ἢ ποιὸς εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ ἐλέγχου ἢ ἡ ἀφετηρία τῆς ἐπέμβασης ποὺ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ὀρίζει ὅτι ὁ ἄλφα θὰ εἶναι ἔτσι καὶ ὄχι ἄλλιῶς ἢ ὅτι πρέπει νὰ κάνει ἐκεῖνο τὸ πράγμα καὶ ὄχι τὸ ἄλλο;» Οἱ δυὸ ἐρωτήσεις εἶναι σαφῶς διαφορετικὲς, παρόλο ποὺ οἱ ἀπαντήσεις σ' αὐτὲς εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἐπικαλύπτουν ἢ μιὰ μέρος τῆς ἄλλης.

Ἡ ἐννοια τῆς «ἀρνητικῆς» ἐλευθερίας

Συνήθως λέγεται ὅτι εἶμαι ἐλεύθερος σὲ ὅσο βαθμὸ δὲν παρεμβαίνει καὶ δὲν ἐμποδίζει τὴν δραστηριότητά μου ἄλλο ἀνθρώπινο ὄν ἢ ὁμάδα ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτή, πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀπλῶς ἡ περιοχὴ μέσα στὴν ὁποία ἓνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δρᾷ χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ ἄλλους. Στὸ βαθμὸ ποὺ μὲ ἐμποδίζουν οἱ ἄλλοι νὰ κάνω κάτι ποὺ διαφορετικὰ θὰ μπορούσα νὰ εἶχα κάνει, στὸν ἴδιο βαθμὸ στεροῦμαι τὴν ἐλευθερία μου. Καὶ ἂν αὐτὴ ἢ ἀπαγορευμένη γιὰ μένα περιοχὴ περιοριστῆ

ἀπὸ τοὺς ἄλλους πέρα ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, τότε μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτῆ ὅτι ὑπόκειμαι σὲ καταναγκασμὸ ἢ ὅτι εἶμαι ὑπόδουλος. Ὁ ἐξαναγκασμὸς ὅμως δὲν εἶναι ὅρος πὸν καλύπτει κάθε μορφὴ ἀδυναμίας. Ἐὰν δηλαδὴ ἰσχυριστῶ ὅτι ἀφοῦ δὲν μπορῶ νὰ πηδήσω πάνω ἀπὸ 10 πόδια στὸν ἀέρα ἢ δὲν μπορῶ νὰ διαβάσω γιατί εἶμαι τυφλός, ἢ ἀκόμα ὅτι ἀφοῦ δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω τὶς πιὸ δύσκολες σελίδες τοῦ Hegel, εἶμαι ὑπόδουλος ἢ ὑπόκειμαι σὲ καταναγκασμὸ, ἀσφαλῶς ὁ ἰσχυρισμὸς μου αὐτὸς θὰ εἶναι πολὺ παράξενος. Ὁ ἐξαναγκασμὸς συνεπάγεται τὴ θελημένη παρεμβολὴ ἄλλων ἀνθρώπων μέσα στὴν περιοχὴ, στὴν ὁποία θὰ μπορούσα, διαφορετικά, νὰ δράσω ἐλεύθερα. Δὲν ἔχω πολιτικὴν ἐλευθερίαν μόνον ἀν ἄλλα ἀνθρώπινα ὄντα μὲ ἐμποδίζουν νὰ πετύχω ἓνα σκοπὸ.² Ἀπλὴ ἀδυναμία ὅμως νὰ πετύχει κανεὶς ἓνα σκοπὸ δὲ σημαίνει ἔλλειψη πολιτικῆς ἐλευθερίας.³ Τοῦτο τονίζεται μὲ τὴ χρῆση νεώτερων ἐκφράσεων, ὅπως «οἰκονομικὴ ἐλευθερία» καὶ τὸ ἀντίστοιχό της, δηλαδὴ «οἰκονομικὴ δουλεία». Ὑποστηρίζεται, καὶ φαίνεται πολὺ εὐλόγο, ὅτι, ἀν ἓνας ἄνθρωπος εἶναι τόσο φτωχός, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ κάνει κάτι ἢ νὰ ἀποκτήσῃ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει νομικὴ ἀπαγόρευση — ἓνα ταξίδι σ' ὅλον τὸν κόσμον, λ.χ., ἢ ἓνα καρβέλι ψωμί, ἢ μιὰ προσφυγὴ σὲ δικαστήριον — αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι τόσο λίγο ἐλεύθερος νὰ ἔχει αὐτὸ πὸν ἐπιθυμεῖ ὅσο θὰ ἦταν, ἐὰν τοῦ ἀπαγόρευε ὁ ἴδιος ὁ νόμος νὰ κάνει ἢ νὰ ἀποκτήσῃ αὐτὸ πὸν θέλει. Ἄν ἡ φτώχεια μου ἦταν ἓνα εἶδος ἀρρώστειας πὸν δὲ μοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀγοράσω ψωμί ἢ νὰ πληρώσω γιὰ ἓνα ταξίδι γύρω ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον ἢ ἀκόμα νὰ ὑποστηρίξω μιὰν ὑπόθεσίν μου στὸ δικαστήριον, ὅπως ἡ ἀναπηρία δὲ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ τρέχω, αὐτὴ ἡ ἀδυναμία δὲ θὰ χαρακτηριζόταν βέβαια ὡς ἔλλειψη ἐλευθερίας καὶ πολὺ λιγότερο ἔλλειψη πολιτικῆς ἐλευθερίας. Θεωρῶ τὸν ἑαυτὸ μου θύμα ἐξαναγκασμοῦ ἢ νομίζω ὅτι βρίσκομαι σὲ κατάστασι δουλείας, μόνον ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι ἡ ἀδυναμία μου νὰ ἀποκτήσω ἓνα ὀρισμένο πρᾶγμα ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλοι ἄνθρωποι τὰ κανόνισαν ἔτσι, ὥστε ἐγὼ — σὲ ἀντίθεσιν μὲ ἄλλους πὸν ἔχουν — νὰ μὴν ἔχω χρήματα ἀρκετὰ νὰ πληρώσω, γιὰ νὰ κάνω ἢ νὰ ἀποκτήσω αὐτὸ τὸ ὀρισμένο πρᾶγμα πὸν θέλω. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ χρῆσις αὐτῆ τοῦ ὅρου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερον κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ θεωρίαν πὸν πραγματεύεται τὰ αἷτια τῆς φτώχειας μου ἢ τῆς ἀδυναμίας μου. Ἄν τὸ νὰ μὴν ἔχω ὑλικά μέσα ὀφείλεται στὴ δική μου ἔλλειψη πνευματικῆς ἢ φυσικῆς ἰκανότητος, τότε ἀρχίζω νὰ μιλάω ὄχι ἀπλῶς γιὰ φτώχεια, ἀλλὰ γιὰ στέρησι τῆς ἐλευθερίας, μόνον στὴν περίπτωσι πὸν ἀποδέχομαι τὴν θεωρίαν αὐτή.⁴ Ἐπιπρόσθετα, ἀν διαπιστώσω ὅτι βρίσκομαι σὲ ἔνδειαν ἐξαιτίας μιᾶς εἰδικῆς κατάστασις, τὴν ὁποία θεωρῶ ἀδικὴ ἢ δόλια, τότε μιλάω γιὰ οἰκονομικὴ δουλείαν ἢ καταπίεσι. «Ὅχι ἡ φύσις τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἡ ἀσθενικὴ βούλησι μᾶς τρελλαίνει», εἶπε ὁ Rousseau. Κριτήριον τῆς καταπίεσις εἶναι ὁ ρόλος πὸν πιστεύω ὅτι παίζουν ἄλλες ἀνθρώπινες ὑπάρξεις ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, θελημένα ἢ ἀθέλητα στὴ ματαίωσι τῶν ἐπιθυμιῶν μου. Εἶμαι ἐλεύθερος, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψιν αὐτή, σημαίνει ὅτι δὲν ἐμποδίζομαι ἀπὸ ἄλλους. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ περιοχὴ μέσα

στην όποία δέν παρεμβαίνουν άλλοι άνθρωποι, τόσο μεγαλύτερη είναι και ή έλευθερία μου.

Αυτό άκριβώς έννοούσαν οί "Αγγλοι κλασικοί τής πολιτικής φιλοσοφίας, όταν χρησιμοποιούσαν τή λέξη αυτή.⁵ Διαφωνούσαν πάνω στο πόσο έκτεταμένη μπορεί ή πρέπει νά είναι ή περιοχή αυτή. Έκριναν όμως ότι δέν ήταν δυνατό νά είναι άπεριορίστη, έτσι καθώς έχουν τά πράγματα, γιατί, άν ήταν, θα είχε ως αποτέλεσμα τή δημιουργία μιās κατάστασης, στην όποία όλοι οί άνθρωποι θα μπορούσαν νά παρεμποδίζουν όλους τούς άλλους ανθρώπους άπεριορίστα. Και αυτό τó είδος τής «φυσικής» έλευθερίας θα όδηγούσε σέ κοινωνικό χάος, μέσα στο όποιο δέ θα ίκανοποιούνταν ούτε οί έλάχιστες ανάγκες τών ανθρώπων. "Η, κατ' άλλον τρόπο, οί έλευθερίες τών αδυνάτων θα στραγγαλιζόνταν από τούς δυνατούς. Έπειδή έξάλλου οί στοχαστές αυτοί άντιλαμβάνονταν ότι οί σκοποί και οί δραστηριότητες τών ανθρώπων δέν έναρμονίζονται μεταξύ τους αυτόματα, και έπειδή (όποιαδήποτε και άν ήταν τά επίσημα δόγματά τους) στην άξιολογική τους κλίμακα τοποθετούσαν ψηλότερα άλλους στόχους όπως τή δικαιοσύνη ή τήν εύτυχία ή τόν πολιτισμό ή τήν ασφάλεια ή διάφορους βαθμούς ισότητας, ήταν διατεθειμένοι νά περιορίσουν τήν έλευθερία για τó συμφέρον άλλων αξιών, αλλά και αυτής τής ίδιας τής έλευθερίας. Γιατί χωρίς αυτήν πάλι ήταν αδύνατο νά δημιουργηθή τó είδος εκείνο τής κοινότητας πού αυτοί θεωρούσαν επιθυμητό. Έπομένως, οί στοχαστές πού αναφέραμε παραπάνω παραδέχονται ότι ή περιοχή τής ελεύθερης δραστηριότητας τού ανθρώπου πρέπει νά περιορίζεται από τόν νόμο. Άλλά έξίσου γίνεται άποδεκτό, ιδιαίτερα από φιλελεύθερους στοχαστές όπως είναι ό Locke και ό Mill στην Άγγλία, ό Constant και ό Tocqueville στη Γαλλία, ότι είναι ανάγκη νά ύπάρχει ένα όριακό πλαίσιο προσωπικής έλευθερίας, τó όποιο πρέπει νά παραμένει άσστηρά άπαραβίαστο. Γιατί, άν τó πλαίσιο αυτό παραβιάζεται, τó άτομο θα βρεθή μέσα σέ μιá τόσο στενή περιοχή πού δέν θα μπορεί νά πετύχει ούτε τήν έλάχιστη εκείνη ανάπτυξη τών φυσικών του δεξιοτήτων, ανάπτυξη πού αυτή και μόνη κάνει τó άτομο ίκανό νά επιδιώκει, ή και νά συλλαμβάνει τούς διάφορους σκοπούς, τούς όποιους οί άνθρωποι θεωρούν καλούς ή δικαίους ή ιερούς. Έξυπακούεται ότι είναι αναγκαίο νά χαραχτή ένα σύνορο μεταξύ τής περιοχής τής ιδιωτικής ζωής και τού τομέα τής δημόσιας έξουσίας. Τó σύνορο βέβαια άποτελεί άντικείμενο συζήτησης ή και συνδιαλλαγής. Οί άνθρωποι σέ μεγάλο βαθμό έξαρτώνται ό ένας από τόν άλλο και δέν ύπάρχει δραστηριότητα ένός ανθρώπου τόσο τέλεια ιδιωτική, ώστε ούδέποτε νά παρεμποδίζει κατá έναν όποιοδήποτε τρόπο τή ζωή τών άλλων ανθρώπων. «Έλευθερία για τó πρόβατο είναι θάνατος για τó λύκο». "Η έλευθερία μερικών πρέπει νά στηρίζεται στον περιορισμό τής έλευθερίας άλλων. Έχει είπωθή, καθώς είναι γνωστό, και τούτο: "Η έλευθερία για έναν πανεπιστημιακό καθηγητή τής Όξφόρδης είναι ένα πολύ διαφορετικό πράγμα από τήν έλευθερία για έναν άγρότη τής Αιγύπτου.

"Η άποψη αυτή έλκει τή δύναμή της από κάτι πού είναι και άληθινό και

σπουδαῖο, ἡ ἴδια ὁμῶς ἡ φράση παραμένει σὰν ἓνα δεῖγμα πολιτικῆς ρητορικῆς κενολογίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ νὰ δίνεις πολιτικὰ δικαιώματα ἢ ἐγγυήσεις γιὰ τὴν μὴ παρέμβαση τοῦ κράτους σὲ ἀνθρώπους ποὺ ὑποσιτίζονται καὶ εἶναι ἡμίγυμνοι, ἄρρωστοι καὶ ἀγράμματοι, ἰσοδυναμεῖ μὲ ἐμπαιγμὸ καὶ περιφρόνηση τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκονται. Χρειάζονται ἰατρικὴ βοήθεια ἢ ἐκπαίδευση πρὶν μπορέσουν νὰ κατανοήσουν ἢ καὶ νὰ κάνουν χρῆση μιᾶς ἐλευθερίας εὐρύτερου φάσματος. Τί σημαίνει ἐλευθερία γι' αὐτοὺς ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν; Χωρὶς κατάλληλες συνθῆκες γιὰ τὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας ποιά εἶναι ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐλευθερίας; Τὰ πράγματα ἔχουν τὴ σειρά τους: "Ἐνας ριζοσπάστης Ρῶσος συγγραφέας τοῦ 19ου αἰ. ἔχει διακηρύξει ὅτι ὑπάρχουν καταστάσεις, στὶς ὁποῖες ἓνα ζευγάρι παπούτσια ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Shakespeare. Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι γιὰ ὅλους ἢ πρωταρχικὴ ἀνάγκη. Γιατὶ ἐλευθερία δὲ σημαίνει ἀπλῶς ἀπουσία κάθε εἴδους ἐναντίωσης. Τὸ τελευταῖο τοῦτο μάλιστα, ἂν ἀλήθευε, θὰ διόγκωνε τὴ σημασία τῆς λέξης σὲ σημεῖο τέτοιο ποὺ αὐτὸ νὰ σήμαινε ἢ πάρα πολλὰ ἢ πολὺ λίγα. Ὁ Αἰγύπτιος χωρικὸς χρειάζεται πρῶτα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία ροῦχα ἢ φάρμακα. Ἡ ἐλάχιστη ὁμῶς ἐλευθερία ποὺ τοῦ εἶναι ἀναγκαία τώρα καὶ ὁ μεγαλύτερος βαθμὸς ἐλευθερίας ποὺ πιθανὸν νὰ τοῦ χρειάζεται αὔριο, δὲν εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο γι' αὐτὸν εἶδος ἐλευθερίας, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μὲ ἐκεῖνο τῶν καθηγητῶν, τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν ἑκατομμυριούχων.

Αὐτὸ ποὺ ἐνοχλεῖ καὶ δὲν ἀφίνει ἡσυχὴ τὴ συνείδηση τῶν φιλελεύθερων στοχαστῶν τῆς Δύσης δὲν εἶναι, νομίζω, ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ἐλευθερία τὴν ὁποῖαν ἀναζητοῦν οἱ ἄνθρωποι διαφέρει σύμφωνα μὲ τὶς κοινωνικὲς ἢ οικονομικὲς τους συνθῆκες, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μειοψηφία, ποὺ ἔχει καὶ χαίρεται τὴν ἐλευθερία, τὴν κέρδισε ἀφοῦ ἐκμεταλλεύθηκε πρῶτα ἢ, τουλάχιστον, ἀφοῦ ἀδιαφόρησε γιὰ τὴ μεγάλη πλειοψηφία ποὺ δὲν ἔχει ἐλευθερία. Οἱ στοχαστὲς αὐτοὶ εὐλόγα πιστεύουν ὅτι, ἂν ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου εἶναι γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις ἓνας ἀπὸ τοὺς τελικοὺς στόχους, τότε κανεὶς δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν στερεῖται ἐξαιτίας ἄλλων συνανθρώπων του. Πολὺ δὲ περισσότερο δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ χαίρονται ὀρισμένοι τὴν ἐλευθερία αὐτὴ σὲ βάρος ἄλλων. Ἰσότητα στὴν ἐλευθερία σημαίνει νὰ μὴ μεταχειρίζομαι τοὺς ἄλλους ἔτσι ὅπως δὲ θὰ ἤθελα καὶ οἱ ἄλλοι νὰ μεταχειρίζονται ἐμένα. Σημαίνει ἀκόμα ἀποπληρωμὴ τῆς ὀφειλῆς μου σ' ἐκείνους ποὺ ἔκαναν ἀπὸ μόνοι τους δυνατὴ τὴν ἐλευθερία μου ἢ τὴν εὐτυχία μου ἢ τὸν διαφωτισμὸ μου. Σημαίνει, τέλος, δικαιοσύνη — στὴν πιὸ ἀπλὴ καὶ γενικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Αὐτὰ ἀκριβῶς εἶναι τὰ θεμέλια τῆς φιλελεύθερης ἠθικῆς. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς στόχος τῶν ἀνθρώπων καὶ μπορῶ νὰ πῶ μαζὶ μὲ τὸν Ρῶσο κριτικὸ Belinsky ὅτι, ἐὰν ἄλλοι πρόκειται νὰ τὴν στερηθοῦν — ἂν τὰ ἀδελφία μου εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ παραμείνουν ἀλυσοδεμένα, πάμφτωχα καὶ σὲ ἄθλια κατάστασις — τότε δὲν τὴ θέλω τὴν ἐλευθερία οὔτε γιὰ τὸν ἑαυτό μου. Τὴν ἀπορρίπτω χωρὶς συζήτηση καὶ προτιμῶ ἄπειρες φορές

περισσότερο νὰ συμμερίζομαι τὸ ριζικό τους. Ἄλλὰ δὲν κερδίζεται τίποτα μὲ τὴ σύγχυση τῶν ὄρων. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει ἡ φοβερὴ ἀνισότης ἢ ἡ ἐκτεταμένη ἀθλιότητα εἶμαι πρόθυμος νὰ θυσιάσω ὅλην ἢ μέρος ἀπὸ τὴν ἐλευθερία μου. Μπορῶ μάλιστα τοῦτο νὰ τὸ κάνω ἐλεύθερα καὶ ἐκούσια. Πάντως ὅμως πρόκειται γιὰ παραίτηση ἀπὸ τὴν ἐλευθερία γιὰ χάρις τῆς δικαιοσύνης ἢ τῆς ἰσότητος ἢ τῆς ἀγάπης γιὰ τοὺς συνανθρώπους μου. Ἐὰν τώρα δὲν εἶμαι διατεθειμένος νὰ κάνω αὐτὴν τὴ θυσία κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες, θὰ πρέπει νὰ θεωροῦμαι ἔνοχος, καὶ δικαίως. Ἄλλὰ μιὰ θυσία δὲ σημαίνει αὔξηση σ' αὐτὸ πὸ θυσιάζεις καὶ στὴν προκείμενη περίπτωση δὲ σημαίνει αὔξηση τῆς ἐλευθερίας, ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι γι' αὐτὸ ἡ ἠθικὴ πίεση ἢ τὸ ἀντιστάθμισμα. Τὸ κάθε πράγμα εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς πὸ εἶναι καὶ τίποτα διαφορετικόν. Δηλαδή ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐλευθερία καὶ ὄχι ἰσότης ἢ δικαιοσύνη ἢ πολιτισμὸς ἢ ἀνθρώπινη εὐτυχία ἢ ἡσυχὴ συνείδηση. Ἄν ἡ ἐλευθερία μου ἢ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἔθνους μου ἢ τῆς κοινωνικῆς τάξης στὴν ὁποία ἀνήκω στηρίζεται πάνω στὴ δυστυχία ὀρισμένων ἄλλων συνανθρώπων μου, τότε τὸ σύστημα πὸ τὴν ὑποστηρίζει εἶναι ἀδίκον καὶ ἀνῆθικον. Ἄλλὰ, ἐὰν περιορίσω ἢ χάσω τὴν ἐλευθερία μου μὲ σκοπὸ τὴν ἐλάττωση τῆς ντροπῆς πὸ προξενεῖ ἢ ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας ἀνισότητος, χωρὶς ὅμως καὶ πάλι νὰ αὔξηθῃ σημαντικὰ ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία τῶν ἄλλων, τότε ὑπάρχει πλήρης ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἀπώλεια βέβαια αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀντισταθμιστῇ μὲ αὔξηση σὲ εἰρήνη ἢ δικαιοσύνη ἢ εὐτυχία, δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι ἀπώλεια. Καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι πιθανὸν νὰ περιορίστηκε ἡ ἀτομικὴ μου ἐλευθερία, αὔξηθηκε ὅμως ὁ βαθμὸς κάποιου ἄλλου εἴδους ἐλευθερίας, κοινωνικῆς λ.χ. ἢ οἰκονομικῆς, προδίδει σύγχυση ἀξιών. Ἐντούτοις, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐλευθερία ὀρισμένων ἀνθρώπων πρέπει κατὰ καιροὺς νὰ περιορίζεται, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἐλευθερία ἄλλων. Ἄλλὰ σύμφωνα μὲ ποιὰν ἀρχὴν πρέπει νὰ γίνῃ ὁ περιορισμὸς αὐτός; Ἄν ἡ ἐλευθερία θεωρεῖται ἀξία ἱερὴ καὶ ἀπαραβίαστη, μιὰ τέτοια ἀρχὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ βρεθῇ. Ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὶς ἀλληλοσυγκρουόμενες αὐτὲς ἀρχὲς εἶναι ἀνάγκη στὴν πράξη νὰ παραχωρήσει τὴ θέση τῆς: ὄχι ὅμως πάντα γιὰ λόγους πὸ μποροῦν σαφῶς νὰ ἐκτεθοῦν καὶ πολὺ λιγότερον νὰ γενικευθοῦν σὲ κανόνες ἢ νὰ γίνουν κατευθυντήριες γραμμὲς καθολικοῦ καὶ αἰωνίου κύρους. Ἐντούτοις πρέπει νὰ βρεθῇ στὴν πράξη κάποιος συμβιβασμὸς.

Φιλόσοφοι μὲ αἰσιόδοξὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ μὲ πίστη στὴ δυνατότητα ἑναρμονισμοῦ τῶν ἀνθρώπινων συμφερόντων, ὅπως λ.χ. ὁ Locke ἢ ὁ Adam Smith καί, ἐν μέρει, ὁ Mill πίστευαν ὅτι μποροῦν νὰ συνυπάρξουν ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία καὶ πρόοδος ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ διατήρηση μιᾶς μεγάλης περιοχῆς γιὰ ἰδιωτικὴ ζωὴ — πὸ οὔτε τὸ κράτος οὔτε ἄλλη ἐξουσία θὰ ἦταν ἐπιτρεπτό νὰ τὴν παραβιάσει. Ὁ Hobbes ὅμως καὶ ὅσοι συμφωνοῦσαν μ' αὐτόν, εἰδικότερα οἱ συντηρητικοὶ καὶ ἀντιδραστικοὶ στοχαστές, ὑποστήριζαν, ὅτι ἂν πρόκειται νὰ ἐμποδισθοῦν οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ τὸν ἀλληλοσπαραγμὸ καὶ ἀπὸ τὸ νὰ μετατρέψουν

τὴν κοινωνικὴ ζωὴ σὲ ζούγκλα ἢ σὲ ἐρημικὸ τοπίο, τότε εἶναι ἀνάγκη νὰ θεσπιστοῦν περισσότερα μέτρα ἀσφαλείας ποὺ θὰ κρατοῦν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἡσυχία. Συνέπεια τῆς παραπάνω θέσης τῶν στοχαστῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ αὐξηση τοῦ κεντρικοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου καὶ ἀντίστοιχη μείωση τοῦ ἀτομικοῦ. Ὅμως καὶ οἱ δύο πλευρὲς συμφωνοῦσαν πάνω στὸ ὅτι κάποια περιοχὴ, ἓνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, πρέπει νὰ παραμείνει ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου. Ὅποιασδήποτε μορφῆς ἢ ἔκτασης καταπάτηση τῆς περιοχῆς αὐτῆς θὰ χαρακτηριζόταν ὡς δεσποτισμός. Ὁ πιὸ γλαφυρὸς ἀπ' ὅλους τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀπαραβίαστου τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, ὁ Benjamin Constant, ποὺ δὲν εἶχε ξεχάσει τὴ δικτατορία τῶν Ἰακωβίνων, διακήρυσσε ὅτι τουλάχιστον ἡ ἐλευθερία στὴν ἔκφραση γνώμης, ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης καὶ ὁ σεβασμὸς τοῦ δικαιώματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πρέπει νὰ ἐξασφαλιστοῦν ἀπέναντι στὴν ὁποιαδήποτε ἀυθαίρετη παραβίαση. Ὁ Jefferson, ὁ Burke, ὁ Paine καὶ ὁ Mill σύνταξαν διαφορετικοὺς καταλόγους ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν, ἀλλὰ συμφώνησαν πάνω στὸ ὅτι ἡ δημόσια ἀρχὴ πρέπει νὰ ἔχει περιορισμένο πεδίο δράσης καὶ ἐπέμβασης. Εἶναι ἀνάγκη νὰ διατηρήσουμε μιὰν ὀρισμένην περιοχὴ προσωπικῆς ἐλευθερίας ἀπαραβίαστη, ἂν δὲ θέλουμε «νὰ ἐξευτελίσουμε ἢ καὶ νὰ ἀρνηθοῦμε τὴ φύση μας». Δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀπόλυτα ἐλεύθεροι καὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ θυσιάσουμε ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἐλευθερία μας, γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὸ ὑπόλοιπο. Ἀλλὰ ὀλοκληρωτικὰ οἰκειοθελῆς παράδοση σημαίνει οἰκειοθελῆ ἥττα. Ποιὸ ὅμως εἶναι αὐτὸ τὸ μέρος, αὐτὸ τὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία μας ποὺ χρειάζεται νὰ μείνει ἀναπαλλοτρίωτο; Εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐγκαταλείψει χωρὶς νὰ προσβάλλει αὐτὴν τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης του. Ἀλλὰ τί τέλος πάντων εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία καὶ ποιὰ κριτήρια συνεπάγεται ὁ καθορισμὸς της; Τὸ τελευταῖο τοῦτο ὑπῆρξε καὶ ἴσως πάντα θὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀτέλειωτης συζήτησης. Ὅποιαδήποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀρχὴ ποὺ θὰ ἀποτελέσει τὴ βάση τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀπαραβίαστης περιοχῆς, εἴτε δηλαδὴ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ φυσικὸς νόμος ἢ τὰ φυσικὰ δικαιώματα, εἴτε εἶναι ἡ χρησιμότητα ἢ τὸ ἀπαραβίαστο τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἢ ὅ,τι ὑπαγορεύει ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ ἢ, τέλος, μιὰ ὁποιαδήποτε ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ἐπιζήτησαν οἱ ἄνθρωποι νὰ διευκρινίσουν καὶ νὰ δικαιολογήσουν τὶς πεποιθήσεις τους, ἐλευθερία σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ σημαίνει ἐλευθερία ἀπὸ κάτι, σημαίνει ἀπουσία διεΐσδυσης μέσα στὴν περιοχὴ ποὺ πρέπει νὰ παραμένει ἀπαραβίαστη καὶ τῆς ὁποίας τὰ σύνορα, μὲ ὄλο ποὺ εἶναι κινούμενα, διακρίνονται καθαρὰ. «Ἡ μόνη ἄξια τοῦ ὀνόματός της ἐλευθερία», καθὼς ὑποστηρίζει ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους κήρυκὲς της, «εἶναι αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκουμε τὸ δικό μας τὸ καλὸ μὲ τὸ δικό μας τρόπο». Ἄν αὐτὸ εἶναι ἔτσι, μπορεῖ ποτὲ νὰ νομιμοποιηθῆ ὁ καταναγκασμός; Ὁ Mill νομίζει ὅτι μπορεῖ. Ἀφοῦ τὸ δίκαιο ἀπαιτεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνα ἐλάχιστο ὄριο ἐλευθερίας γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα, τὸ ἓνα ἄτομο ἀναγκαῖα θὰ πρέπει νὰ ἐμποδίζεται, καὶ ἂν χρειαστεῖ

διά τῆς βίας, ἀπὸ τὸ νὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἄτομο τὸ ἐλάχιστο αὐτὸ ὄριο ἐλευθερίας. Καὶ πραγματικὰ ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ νόμου ἀποβλέπει στὴν πρόληψη τέτοιων συγκρούσεων. Τὸ κράτος περιορίστηκε σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Lassalle περιφρονητικὰ ἔχει χαρακτηρίσει ὡς τὴ δουλειὰ ἐνὸς νυχτοφύλακα ἢ ἐνὸς τροχονόμου.

Τί εἶναι ὅμως αὐτὸ ποὺ κάνει τὸν Mill νὰ θεωρεῖ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου σὲ τόσο βαθμὸ ἱερὴ καὶ ἀπαραβίαστη; Στὸ περίφημο δοκίμιό του ἔχει διακηρύξει ὅτι, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι νὰ ζήσουν ὅπως αὐτοὶ θέλουν, ὁ πολιτισμὸς δὲ θὰ μπορέσει νὰ προοδεύσει, ἢ ἀλήθεια — ἀπὸ ἔλλειψη ἐλεύθερης κίνησης τῶν ἰδεῶν — δὲ θὰ ἔλθει στὸ φῶς, ἀλλ' οὔτε καὶ χῶρος θὰ ὑπάρξει γιὰ τὴ μεγαλοφυΐα, γιὰ τὴν πρωτοτυπία, γιὰ τὴν αὐθορμισία, γιὰ τὴν πνευματικὴ δράση ἢ τὸ ἠθικὸ θάρρος. Ἡ κοινωνία θὰ συντριβῇ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς «συλλογικῆς μετριότητος». Ὅτιδήποτε εἶναι πλούσιο καὶ ἀσυνήθιστο θὰ συνθλιβῇ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ συνηθισμένου, κάτω ἀπὸ τὴ σταθερὴ τάση τῶν ἀνθρώπων γιὰ συμμόρφωση ποὺ ἀναπαράγει μόνον «μαραμμένες ἰκανότητες» καὶ ἀνατρέφει ἀνθρώπινα ὄντα «ἀμήχανα καὶ στενοκέφαλα», «στενάχωρα καὶ διαστρεμένα». «Ἡ παγανιστικὴ αὐτοκατάφασις ἀξίζει τόσο ὅσο καὶ ἡ χριστιανικὴ αὐταπάρνησις». «Τὸ νὰ ἐπιτρέψουμε σὲ ἄλλους νὰ περιορίσουν τὴ δράση ἐνὸς ἀνθρώπου μόνον σ' ὅ,τι αὐτοὶ νομίζουν καλὸ, εἶναι ἓνα σφάλμα ποὺ ξεπερνάει σὲ βάρος καὶ σημασία ὅλα μαζὶ τὰ σφάλματα ποὺ τυχόν θὰ διαπράξει ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὄντας ἐλεύθερος, παρὰ τίς συμβουλές καὶ τίς προειδοποιήσεις». Ἡ ὑπεράσπισις τῆς ἐλευθερίας συνίσταται ἀρνητικὰ στὴν ἀποσόβησις τῆς ἐπέμβασις ἄλλου προσώπου. Τὸ νὰ ἀπειλεῖς ὅτι θὰ καταδιώξεις ἓνα ἄτομο, ἂν δὲ θελήσει νὰ ὑποταχθῇ σ' ἓνα τρόπο ζωῆς κατὰ τὸν ὁποῖο δὲ θὰ ἔχει εὐχέρεια ἐπιλογῆς τῶν στόχων του, ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ τοῦ κλείνεις κάθε πόρτα ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο εὐγενικὴ εἶναι ἢ προοπτικὴ χάρις στὴν ὁποία ἢ πόρτα αὐτὴ ἀνοίγει ἢ πόσο ἀγαθὰ τὰ κίνητρα αὐτῶν ποὺ ἔκαναν τὴ ρύθμισις αὐτὴ, εἶναι σὰν νὰ προσβάλλεις τὴν ἐξόφθαλμη ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ τὸ ἄτομο ἀποτελεῖ ὕπαρξις ἀνθρώπινη μὲ δική της ζωὴ ποὺ θέλει νὰ τὴν ζήσει κατὰ τὸν δικὸ της τρόπο. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐλευθερία ὀραματίστηκαν οἱ φιλελεύθεροι στοχαστὲς τοῦ νεώτερου κόσμου, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἑρασμου (ἄλλοι θὰ ἔλεγαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Occam) ἕως καὶ σήμερα. Κάθε ὑποστήριξις τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ὅπως καὶ κάθε διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν ἐκμετάλλευσις καὶ τὸν ἐξευτελισμὸ ἢ ἐνάντια στὴν ἐπέμβασις ὁποιασδήποτε δημόσιας ἀρχῆς καθὼς καὶ ἐνάντια στὴ μαζικὴ ἀποβλάκωσις τῆς συνήθειας καὶ τῆς ὀργανωμένης προπαγάνδας, πηγάζει ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀτομοκεντρικὴν — καὶ πολὺ ἀμφισβητημένην — σύλληψιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου.

Τρία πράγματα μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει σχετικὰ μὲ τὴ θέσις αὐτὴ. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ὁ Mill συγχέει δύο διαφορετικὰς ἀντιλήψεις. Ἡ μιὰ ἀπὸ αὐτὰς συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι κάθε μορφή ἐξαναγκασμοῦ, ἐφ' ὅσον ἐμποδίζει τὴν ἐκπλήρωσις τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι καταδικαστέα

καθεαυτή, ἂν καὶ πιθανὸν νὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ κάποτε γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὴν ἐμφάνιση περισσότερων καὶ μεγαλύτερων δεινῶν. Ὅμως ἡ ἀπουσία ὁποιασδήποτε παρέμβασης — ποὺ εἶναι τὸ ἀντίθετο τοῦ ἐξαναγκασμοῦ — ἀποτελεῖ μὲν πράξη καθεαυτὴ καλὴ, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ τὸ μόνο καλὸ. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ «ἀρνητικὴ» ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας στὴν κλασικὴ τῆς μορφῆς. Ἡ δευτέρη ἀποψη ποὺ συγγέει ὁ Mill εἶναι αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔπρεπε νὰ προσπαθοῦν νὰ βροῦν τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ διαμορφώσουν ἕναν ὀρισμένο χαρακτηρολογικὸ τύπο, τοῦ ὁποίου τὰ συστατικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐγκρίνει ὁ Mill, θὰ εἶναι: κριτικὸ πνεῦμα, πρωτοτυπία, φαντασία, ἀνεξαρτησία, ἀπουσία συμβιβαστικῆς διάθεσης ποὺ θὰ φθάνει μέχρι τὴν ἐκκεντρικότητα κ.λ.π.: σύμφωνα μὲ αὐτὴν ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ βρεθῆ, καὶ ὁ χαρακτήρας αὐτὸς μπορεῖ νὰ δημιουργηθῆ μόνο κάτω ἀπὸ συνθήκες ἐλευθερίας. Οἱ δύο αὐτὲς ἀπόψεις εἶναι φιλελεύθερες ἀλλὰ δὲν ταυτίζονται καὶ ἡ συσχέτισή τους, στὴν καλύτερη περίπτωση, εἶναι ἐμπειρικὴ. Κανείς βέβαια δὲν θὰ ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀλήθεια ἢ ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης εἶναι δυνατό νὰ ἀνθίσει ἐκεῖ ὅπου τὸ δόγμα συνθλίβει κάθε ἄλλη σκέψη. Ἡ μαρτυρία ὅμως τῆς ἱστορίας τείνει νὰ δείξει (ὅπως ἔχει ὑποστηρικτὴ ἀπὸ τὸν James Stephen στὸ ἔργο του *Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφότης* ποὺ περιέχει καὶ μιὰ φοβερὴ ἐπίθεση ἐνάντια στὸν Mill) ὅτι ἡ τιμιότητα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ ὁ φλογερὸς ἀτομισμὸς ἀναπτύχθηκαν σὲ αὐστηρὰ πειθαρχημένους ἀνθρώπινες κοινότητες, ὅπως λ.χ. σ' αὐτὴν τῶν πουριτανῶν Καλβινιστῶν τῆς Σκωτίας ἢ τῆς Νέας Ἀγγλίας ἢ καὶ σὲ κοινωνίες μὲ στρατιωτικὴ πειθαρχία τόσο τουλάχιστο συχνὰ ὅσο καὶ σὲ κοινωνίες ἀνεκτικὲς ἢ ἀδιάφορες. Ἐὰν αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ ἔτσι, τότε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Mill, ὅτι δηλαδή ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος, μένει μετέωρο καὶ ἀδικαίωτο. Ἄν λοιπὸν αὐτοὶ οἱ δύο τοῦ στόχοι ἀποδεικνύονταν ἀσυμβίβαστοι, ὁ Mill θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἕνα σκληρὸ δῖλημμα, χωριστὰ βέβαια ἀπὸ τίς ἄλλες δυσκολίες ποὺ προκύπτουν ἐξαιτίας τῆς ἀσυμφωνίας μεταξὺ τῶν θεωριῶν του καὶ τοῦ αὐστηροῦ ὠφελιμισμού, ἔστω καὶ ἂν ὁ δεύτερος παρουσιάζεται μὲ τὴν ἥπια μορφή ποὺ τοῦ δίνει ὁ Mill.⁶

Τὸ δεύτερο πράγμα ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει σχετικὰ μὲ τὴν παραπάνω θέση τοῦ Mill εἶναι ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ συγκριτικὰ εἶναι νεώτερη. Γιατὶ δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρξε στὸν ἀρχαῖο κόσμον ἀντικείμενο συζήτησης ἢ ἀτομικὴ ἐλευθερία ὡς συνειδητὸ πολιτικὸ ἰδεῶδες (κατ' ἀντίθεση βέβαια πρὸς τὴν πραγματικὴ τους ὑπαρξη). Ὁ Condorcet εἶχε ἤδη παρατηρήσει ὅτι τὸ πρόβλημα τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ὄλο πλαίσιο τῶν νομικῶν συλλήψεων τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων. Τοῦτο φαίνεται νὰ ἀληθεύει ἐξίσου καὶ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, τοὺς Κινέζους καὶ ὄλους τοὺς ἄλλους ἀρχαίους πολιτισμοὺς ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.⁷ Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ ὑπῆρξε ἐξαίρεση περισσότερο παρά κανόνας ἀκόμα καὶ στὴν πρόσφατη ἱστορία τῆς Δύσης. Οὔτε ὑπῆρξε συχνὰ ἡ ἐλευθερία μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἀπαίτηση τῶν μεγάλων μαζῶν. Ἡ ἐπιθυ-

μία να αφίνονται μόνοι και ελεύθεροι οί άνθρωποι είτε ως άτομα είτε ως κοινωνία, ως και ή επιθυμία τους να μη συγκρούονται μεταξύ τους ήταν τεκμήριο για την ύπαρξη ύψηλου πολιτισμοῦ. Αὐτή ή ἴδια ή αἴσθησις ὅτι ή ιδιωτική ζωή, ή περιοχή δηλαδή τῶν προσωπικῶν σχέσεων, εἶναι κάτι ἀφραυτοῦ του ἱεροῦ και ἀπαραβίαστο πηγάζει ἀπό τήν αντίληψη περί ἐλευθερίας, ή ὁποία — παρ' ὅλες τίς θρησκευτικές της ρίζες— εἶναι μόλις παλαιότερη, στήν πιό ἐξελιγμένη μορφή της ἀπό τήν Ἀναγέννησις ή τή Μεταρρύθμισις.⁸ Καί ὅμως ή παρακμή αὐτῆς τῆς πίστεως θά σήμαινε τὸ θάνατο ἐνὸς πολιτισμοῦ, τήν ἐξαφάνισις μιᾶς ὁλόκληρης ἠθικῆς.

Τὸ τρίτο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλευθερίας, ἔτσι ὅπως τήν συνέλαβε ὁ Mill, εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερης σημασίας, γιατί, σύμφωνα μ' αὐτό, ή ἐλευθερία δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ ὀρισμένες μορφές αὐταρχίας, μονοκρατορίας ή, ὅπωςδῆποτε, μὲ τήν ἀπουσία αὐτοκυβέρνησης. Ἡ ἐλευθερία μ' αὐτήν τήν ἔννοια ἀναφέρεται στήν ἔκτασις τοῦ ἐλέγχου και ὄχι στήν πηγή του. Ἀκριβῶς ὅπως εἶναι δυνατὸν ή δημοκρατία νὰ στερήσει πραγματικὰ τὸν πολίτη ἀπὸ πολλὰς ἐλευθερίας, τίς ὁποῖες θά μπορούσε νὰ εἶχε σὲ μιὰ κοινωνία διαφορετικὰ ὀργανωμένη, ἔτσι και ἕνας μονοκράτορας μὲ φιλελεύθερη διάθεσις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτρέψει στοὺς ὑπηκόους τους νὰ ἔχουν προσωπικήν ἐλευθερία σὲ σημαντικό βαθμό. Ὁ μονοκράτορας ποὺ δίνει ἀρκετὰς ἐλευθερίας στοὺς ὑπηκόους του μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδίκος ή νὰ ἐπιτρέπει τίς πιό προκλητικὰς ἀνισότητες. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ δείχνει πολὺ λίγη φροντίδα για τήν τάξις, τήν ἀρετή, ή τήν γνώσις. Ὅμως, ἂν εἶναι δεδομένο ὅτι ὁ μονοκράτορας αὐτὸς δὲν περιορίζει τήν ἐλευθερία τῶν ὑπηκόων του, ή τουλάχιστο δὲν τήν περιορίζει περισσότερο ἀπὸ ὅσο τήν περιορίζουν καθεστῶτα διαφορετικῆς μορφῆς, τότε μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ μὲ σιγουριά ὅτι ὁ μονάρχης αὐτὸς ἱκανοποιεῖ τὸν ὄρο ποὺ ἔχει θέσει ὁ Mill.⁹ Ἡ ἐλευθερία μ' αὐτήν τήν ἔννοια δὲ συνδέεται, λογικὰ ὅπωςδῆποτε, μὲ τή δημοκρατία ή τήν αὐτοκυβέρνησις. Ἡ αὐτοκυβέρνησις εἶναι δυνατὸν νὰ προσφέρει συνολικὰ καλύτερη ἐγγύησις για τή διατήρησις τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν σὲ σύγκρισις μὲ ἄλλες μορφές διακυβέρνησης και γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τήν ὑπερασπίζονται οἱ φιλελεύθεροι. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀναγκαία συνάφεια μεταξύ ἀτομικῆς ἐλευθερίας και δημοκρατικῆς διακυβέρνησης. Ἡ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα: «Ποιὸς μὲ κυβερνάει;» εἶναι λογικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τήν ἐρώτησις: «Σὲ πόσο βαθμὸ ἐπεμβαίνει στή ζωή μου ή κυβερνητικὴ ἐξουσία;» Ἡ μεγάλη ἀντίθεσις μεταξύ τῶν δύο ἐννοιῶν, τῆς ἀρνητικῆς δηλαδή και τῆς θετικῆς ἐλευθερίας, συνίσταται τελικὰ στήν παραπάνω διαφορά.¹⁰ Γιατί πραγματικὰ ή «θετικὴ» ἔννοια τῆς ἐλευθερίας προκύπτει ἂν προσπαθήσουμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα: «Ποιὸς μὲ κυβερνάει;» Ἡ: «Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ θά μοῦ πεῖ τί πρέπει νὰ εἶμαι και τί δὲν πρέπει νὰ εἶμαι, τί νὰ κάνω ή τί νὰ μὴν κάνω;» και ὄχι στὸ ἐρώτημα: «Τί εἶμαι ἐλεύθερος νὰ κάνω ή νὰ γίνω;» Ἡ σχέση μεταξύ δημοκρατίας και ἀτομικῆς ἐλευθερίας εἶναι πολὺ πιό χαλαρὴ ἀπὸ ὅσο νομίζουν πολλοὶ συνήγοροι και τῶν δύο. Ὁ πόθος και ή λαχτάρα για αὐτοκυβέρνησις ή, πάντως, για συμμετοχὴ στή δια-

δικασία με την οποία πρόκειται να τεθῆ κάτω ἀπὸ ἔλεγχον ἡ ζωὴ μου ἴσως εἶναι μιὰ τόσο βαθειὰ ἐπιθυμία ὅσο καὶ αὐτὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐλεύθερης περιοχῆς γιὰ δράση, καὶ πιθανὸν ἱστορικὰ νὰ εἶναι ἀρχαιότερη. Δὲν εἶναι ὅμως ἐπιθυμία γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαφορὰ ὁδήγησε τελικὰ στὴν μεγάλη ἰδεολογικὴ σύγκρουση ποὺ ἀκόμα καὶ σήμερα κυριαρχεῖ στὸν κόσμον μας. Γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ «θετικὴ» σύλληψη τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας: ὄχι ἐλευθερία ἀπὸ ἀλλὰ ἐλευθερία σὲ — νὰ κάνει κανένας μιὰ μορφὴ ζωῆς — κάτι ποὺ οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀντίθετης, δηλαδὴ τῆς «ἀρνητικῆς» ἀντίληψης γιὰ τὴν ἐλευθερία παρουσιάζουν σὰν νὰ μὴν εἶναι (μερικὲς φορές) παρὰ μιὰ εὐσχημὴ μεταμφίεση τῆς κτηνώδους τυραννίας.

Ἡ ἔννοια τῆς θετικῆς ἐλευθερίας

Ἡ «θετικὴ» ἔννοια τῆς λέξης «ἐλευθερία» προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου νὰ ἔχει τὴν ἀπόλυτη κυριότητα τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐπιθυμῶ ἡ ζωὴ μου καὶ οἱ ἀποφάσεις ποὺ παίρνω νὰ ἐξαρτιοῦνται μόνον ἀπὸ μένα καὶ ὄχι ἀπὸ ἐξωτερικὲς δυνάμεις ὁποιασδήποτε μορφῆς. Ἐπιθυμῶ νὰ εἶμαι ὄργανο τῆς δικῆς μου βούλησης καὶ ὄχι τῆς βούλησης ἄλλων ἀνθρώπων. Ἐπιθυμῶ νὰ εἶμαι ἓνα ὑποκείμενον καὶ ὄχι ἓνα ἀντικείμενον, ἓνα πράγμα. Νὰ συγκινοῦμαι, ἐπομένως καὶ νὰ μεταπειθοῦμαι ἀπὸ ἐπιχειρήματα λογικὰ ἢ σκοποῦς συνειδητὰ δικούς μου καὶ ὄχι ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἷτια. Ἐπιθυμῶ ἀκόμα νὰ εἶμαι κάποιος, νὰ εἶμαι ἐπώνυμος καὶ ὄχι ἀνώνυμος: Ἐνας ἄνθρωπος δηλαδὴ ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ ἀποφασίζει γιὰ δικό του λογαριασμὸν καὶ ὄχι νὰ ἀποφασίζουν ἄλλοι γι' αὐτόν, ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ αὐτοκατευθύνεται καὶ ὄχι νὰ ἄγεται ἀπὸ ἐξωτερικὲς φυσικὲς δυνάμεις ἢ ἄλλους ἀνθρώπους σὰν νὰ ἦταν πράγμα ἄψυχο ἢ ζῶον ἢ δοῦλος ἀνίκανος νὰ παίξει ρόλον ἀνθρώπινον, δηλαδὴ νὰ συλλάβει καὶ νὰ πραγματώσει δικούς του σκοπούς. Αὐτὰ ὅλα ἀποτελοῦν μέρος αὐτοῦ ποὺ ἐννοῶ ὅταν λέω ὅτι εἶμαι πλάσμα λογικὸν καὶ ὅτι αὐτὸ ποὺ με διακρίνει ὡς ὑπαρξὴ ἀνθρώπινη ἀπὸ ὅλον τὸν ὑπόλοιπον κόσμον εἶναι τὸ λογικόν μου. Πάνω ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἐπιθυμῶ νὰ ἔχω πλήρη συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι εἶμαι ἓνα ὄν ποὺ σκέπτεται, ποὺ θέλει, ποὺ ἐνεργεῖ, ποὺ ἀναλαμβάνει εὐθύνη γιὰ τὶς ἐπιλογές ποὺ κάνει καὶ ποὺ εἶναι ἴκανὸν νὰ ἐξηγήσει στοὺς ἄλλους τὸν λόγον ἢ τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν νὰ πραγματοποιήσει τὶς ἐπιλογές αὐτὲς σὲ ἀναφορὰ πάντοτε πρὸς τοὺς δικούς του σκοπούς καὶ τὶς δικές του ιδέες. Καὶ στὸ βαθμὸν ποὺ πιστεύω ὅτι τὰ παραπάνω ἀληθεύουν, αἰσθάνομαι ἐλεύθερος, ἐνῶ ἀντίθετα νιώθω ὑπόδουλος σὲ ὅσο βαθμὸν ὑποχρεώνομαι νὰ ἀντιληφθῶ ὅτι αὐτὰ δὲν πραγματοποιοῦνται.

Ἡ ἐλευθερία ποὺ συνίσταται στὸ νὰ εἶμαι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ ἡ ἐλευθερία ποὺ συνίσταται στὸ νὰ μὴν ἐμποδίζομαι ἀπὸ ἄλλους νὰ προβαίνω σ' ὅποιες ἐγὼ νομίζω ἐπιλογές φαίνονται ἔννοιες ποὺ δὲν ἀπέχουν λογικὰ πολὺ ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ πάντως δὲν ἀπέχουν περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἀπέχει ὁ ἀρνητικὸς ἀπὸ τὸν θετικὸν τρόπο ὀρισμοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ

πράγματος. Ἐντούτοις, ἡ θετική καὶ ἡ ἀρνητική ἐννοια τῆς ἐλευθερίας ἱστορικὰ κινήθηκαν σὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις μὲ βήματα ὄχι πάντοτε ἀδιάβλητα ἀπὸ λογικὴ ἀποψη, ὥσπου στὸ τέλος βρέθηκαν σὲ εὐθεία ἀντίθεση μεταξύ τους.

Ἐνας τρόπος νὰ γίνῃ τὸ παραπάνω σαφὲς εἶναι νὰ ἐξετάσουμε πῶς πῆρε ἀπὸ μόνῃ τῆς τὸν δυναμισμό αὐτὸ ἢ — ἀρχικὰ ἴσως ἀβλαβῆς καὶ ἀθῶα — μεταφορὰ «εἶμαι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ μου», ἢ, «δὲν εἶμαι δοῦλος κανενός». Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν (ὅπως τείνουν νὰ ποῦν οἱ πλατωνιστὲς ἢ οἱ ἐγγελιανοὶ) νὰ εἶμαι δοῦλος τῆς φύσης ἢ ὑπόδουλος στὰ «ἀχαλίνωτα» πάθη μου; Καὶ δὲν εἶναι ὅλα αὐτὰ — μερικὰ πολιτικὰ ἢ νομικά, ἄλλα ἠθικὰ ἢ πνευματικὰ — ποικιλίες, εἶδη τοῦ αὐτοῦ ἀρχικοῦ γένους: «Δοῦλος»; Δὲν ἔχουν ἀποκτήσει οἱ ἄνθρωποι τὴν ἐμπειρία τῆς ἀπελευθερωσῆς τους ἀπὸ τὴν πνευματικὴ δουλεία ἢ ἀπὸ τὴν δουλεία στὴ φύση καὶ δὲν ἔχουν ἀντιληφθῆ ἡ διάρκεια τῆς διαδικασίας αὐτῆς, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐγῶ πὺν δυναστεύει καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κάποιου ἄλλου στοιχείου μέσα τους πὺν ὀδηγεῖται στὴν ὑποταγή; Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ κυριαρχικὸς ἑαυτός, τὸ ἐγὼ δηλαδὴ πὺν κυριαρχεῖ, ταυτίζεται ἔπειτα κατὰ ποικίλους τρόπους μὲ τὸν λόγο, μὲ τὴν «ἀνώτερη φύση» μου, μὲ τὸ ἐγὼ πὺν ὑπολογίζει καὶ σκοπεύει ὅτιδήποτε τελικὰ θὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἀπαιτήσεις του, μὲ τὸν «πραγματικὸ» ἢ τὸν «ἰδανικὸ» ἢ τὸν «αὐτόνομο» ἑαυτό μου ἢ ἀκόμα καὶ μὲ τὸν «καλύτερο ἑαυτό» μου. Αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ἐγὼ ἀντιπαραβάλλεται ἔπειτα πρὸς τὶς ἄλογες ὠθήσεις, τὶς ἀνεξέλεγκτες ἐπιθυμίες, πρὸς τὴν «κατώτερη» φύση μου, πρὸς τὴν ἄμεση ἐπιδίωξη τῆς ἡδονῆς, πρὸς τὸν ἑαυτό μου τὸν ἄλλο, τὸν «ἐτερόνομο» — γέννημα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ἐμπειρίας — πὺν δονεῖται καὶ παρασύρεται ἀπὸ κάθε σφοδρὴ τοῦ πόθου ἢ τοῦ πάθους ἔξαψη καὶ πὺν εἶναι ἀνάγκη νὰ πειθαρχηθῆ, ἐὰν πρόκειται νὰ φθάσει κάποτε καὶ νὰ βρεῖ τὴν «πραγματικὴ» τοῦ φύση. Τὰ δύο αὐτὰ ἐγὼ, οἱ δύο «ἑαυτοί», εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὅτι χωρίζονται ἀπὸ ἓνα ἀκόμα πὺν μεγάλο χάσμα, ἐφόσον τὸν πραγματικὸ ἑαυτό τὸν ἐννοήσουμε σὰν κάτι εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ἄτομο (καὶ κανονικὰ αὐτὸ ἐννοοῦμε ὅταν χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρον αὐτό), ἂν δηλαδὴ τὸν θεωρήσουμε σὰν ἓνα σύνολο ἢ μόρφωμα κοινωνικὸ, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄτομο ἀποτελεῖ ἓνα μόνο στοιχεῖο ἢ μία ὄψη, μία διάσταση. Καὶ τέτοια μορφώματα κοινωνικὰ εἶναι ἡ φυλὴ, ἡ ἐκκλησία, τὸ κράτος, ἡ κοινωνία ὁλόκληρη τῶν ζώντων καὶ τῶν νεκρῶν ἀλλὰ καὶ τῶν γενεῶν τοῦ μέλλοντος. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ ὄντοτητα χαρακτηρίζεται πάλι ὡς ὁ «ἀληθινός» ἑαυτός, ὁ ὁποῖος, ἐπιβάλλοντας τὴ συλλογικὴ ἢ «ὀργανικὴ» μοναδικὴ του θέληση πάνω στὰ δύστροπα μέλη του, ἀξοφᾷ τὴν ἐλευθερία του καὶ συνεπῶς καὶ ἐκεῖνη τῶν μελῶν του. Οἱ κίνδυνοι ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησιν «ὀργανικῶν» μεταφορῶν γιὰ τὴ δικαιολόγησιν τοῦ καταναγκασμοῦ πὺν ἐπιβάλλεται σὲ ὀρισμένους ἄνθρώπους ἐκ μέρους ἄλλων συνανθρώπων τους μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν μεγαλύτερο βαθμὸ ἐλευθερίας, ἔχουν ἐπανελημμένα το-νιστῆ. Αὐτὸ ὅμως πὺν δίνει μιὰ τέτοια εὐλογοφάνεια (τὴν ὁποῖαν πραγματικὰ ἔχει) σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἐπιχειρηματολογίας, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνα-

γνωρίζουμε πώς είναι δυνατόν, και μερικές φορές μάλιστα δικαιολογήσιμο, να ασκήσουμε καταναγκασμό πάνω στους ανθρώπους στο όνομα κάποιου απώτερου σκοπού, ως ποῦμε λ.χ. στο όνομα τῆς δικαιοσύνης ἢ τῆς δημόσιας υγείας, τοῦ ὁποῖου σκοποῦ τὴν ἐπίτευξη θὰ ἐπιδίωκαν οἱ ἄνθρωποι μὲ δική τους πρωτοβουλία, ἂν εἶχαν διαφωτιστῆ περισσότερο, ἐνῶ τώρα δὲν τὴν ἐπιδιώκουν εἴτε γιατί βρίσκονται σὲ ἄγνοια εἴτε γιατί εἶναι διεφθαρμένοι εἴτε, τέλος, γιατί εἶναι κοντόφθαλμοι. Αὐτὸ βέβαια μὲ διευκολύνει πολὺ στὸ νὰ φανταστῶ τὸν ἑαυτὸ μου σὰν ὄργανο ἐξαναγκασμοῦ συνανθρώπων μου, γιὰ τὸ συμφέρον τους φυσικὰ καὶ μόνον καὶ ὄχι γιὰ τὴ δική μου ὠφέλεια. Ἔτσι προβάλλω τὸν ἰσχυρισμὸ καὶ τὴν ἀξίωση ὅτι γνωρίζω καλύτερα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους τί πραγματικὰ χρειάζονται. Τοῦτο πάλι ἔχει ὡς συνέπεια τὸν συλλογισμὸ σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοὶ ποὺ ἐξαναγκάζονται ἀπὸ μένα δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντιστέκονται ἐὰν ὀρθοφρονοῦν ἢ ἂν εἶναι τόσο συνετοὶ καὶ γνωρίζουν τὰ συμφέροντά τους τόσο καλὰ ὅσο ἐγώ. Ἀλλὰ οἱ ἀξιώσεις μου δὲν σταματοῦν ἐδῶ. Μπορῶ νὰ διακηρύξω ὅτι στὴν πραγματικότητα σκοπεύουν αὐτὸ στὸ ὁποῖο συνειδητὰ, μέσα στὴν παχυλή τους ἄγνοια, ἀντιστέκονται, γιατί ὑπάρχει μέσα τους μιὰ ἀφανῆς ὄντοτητα — δηλαδὴ ἡ λανθάνουσα λογικὴ βούλησή τους ἢ ὁ «ἀληθινὸς» τους σκοπὸς — καὶ μπορῶ ἀκόμα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὄντοτητα, ἂν καὶ διαψεύδεται ἀπὸ ὅλα ὅσα οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ αἰσθάνονται, λένε καὶ πράττουν φανερά, εἶναι ὁ «πραγματικὸς» τους ἑαυτὸς, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ φτωχὸς ἐμπειρικὸς χωροχρονικὸς ἑαυτὸς γνωρίζει πολὺ λίγα ἢ δὲν γνωρίζει τίποτα. Καὶ τελικὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι τὸ ἐσώψυχο αὐτὸ πνεῦμα εἶναι ὁ μόνος ἑαυτὸς τοῦ ὁποῖου τίς ἐπιθυμίες ἀξίζει νὰ τίς παίρνουμε στὰ σοβαρά.¹¹ Μιὰ καὶ δέχτηκα ὅμως αὐτὴν τὴν ἄποψη, εἶμαι σὲ θέση νὰ ἀγνοήσω τίς πραγματικὲς ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων, ἢ καὶ τῶν κοινωνιῶν, μπορῶ πιά νὰ τοὺς κακομεταχειριστῶ, νὰ τοὺς καταπιέσω ἢ ἀκόμα καὶ νὰ τοὺς βασανίσω στὸ ὄνομα καὶ γιὰ χάρη τῶν «πραγματικῶν» τους ἑαυτῶν, βασιζόμενος πάνω στὴν ἀδιαμφισβήτητη ἀντίληψη ὅτι ὁποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι ὁ τελικὸς ἀληθινὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου (εἴτε εἶναι δηλ. ἡ εὐτυχία, εἴτε εἶναι ἡ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, εἴτε εἶναι ἡ σοφία, ἡ πλήρωση τοῦ ἑαυτοῦ ἢ μιὰ δίκαιη κοινωνία) πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἐλευθερία του, δηλαδὴ μὲ τὴν ἐλεύθερη ἐκλογή τοῦ «ἀληθινοῦ», ἂν καὶ ἀνοργάνωτου καὶ ἄρρητου, ἑαυτοῦ του.

Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἔχει ἐπανελημμένα ἐπισημανθῆ. Γιατί πραγματικὰ εἶναι ἄλλο πράγμα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ξέρω τί εἶναι καλὸ γιὰ τὸν X, ἐνῶ αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν τὸ ξέρει, ἢ ἀκόμα ὅτι δὲν λαβαίνω ὑπόψη τίς ἐπιθυμίες του γιὰ χάρη του καὶ μόνον, καὶ τελείως διαφορετικὸ νὰ πῶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔχει μοναχὸς του ἐκλέξει αὐτὸ ποὺ νομίζει καλὸ, ὄχι πολὺ συνειδητὰ ἴσως οὔτε καὶ στὴν καθημερινή του ζωὴ, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ λογικοῦ ἐγώ, τοῦ λογικοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ὁποῖου τὴν ὑπαρξὴ ἀγνοεῖ τὸ ἄλλο, τὸ «ἐμπειρικὸ» ἐγώ, γιατί μόνον αὐτὸ τὸ «πραγματικὸ» ἐγώ, ὁ «πραγματικὸς» ἑαυτὸς, ξέρει νὰ διακρίνει τὸ καλὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ τὸ ἐκλέξει μόλις τοῦ ἀποκαλυφθῆ. Αὐτὴ ἡ τερατώδης ὑποκατάσταση τοῦ προσώπου ποὺ συνίσταται

στην εξίσωση αὐτοῦ ποῦ ὁ Χ θὰ διάλεγε ἂν ἦταν κάτι ποῦ δὲν εἶναι ἢ τουλάχιστον ποῦ δὲν εἶναι ἀκόμα, μ' αὐτὸ ποῦ πραγματικὰ ζητάει καὶ ἐκλέγει, ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα ὅλων τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Τὸ νὰ λέω ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ μὲ ἐξαναγκάζουν γιὰ τὸ ἴδιο μου τὸ συμφέρον, ποῦ δὲν τὸ βλέπω γιατί εἶμαι τυφλός, εἶναι βέβαια μιὰ ἄποψη ἢ ὁποία, ἂν ὑλοποιηθῆ, μπορεῖ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ μὲ ὠφελήσει, ἀφοῦ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ εὐρύνει τὸ φάσμα τῆς ἐλευθερίας μου. Εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἄλλο πράγμα νὰ λέω ὅτι, ἂν πρόκειται γιὰ τὸ δικό μου τὸ καλό, τότε δὲν ἔχω ἐξαναγκαστῆ, γιατί τὸ θέλησα, εἴτε τὸ γνωρίζω αὐτὸ εἴτε ὄχι, καὶ εἶμαι ἐλεύθερος (ἢ «πραγματικὰ» ἐλεύθερος) καὶ ὅταν ἀκόμα τὸ φτωχὸ τοῦτο χοϊκὸ σαρκίό μου καὶ τὸ λειψὸ πνεῦμα μου τὸ ἀρνοῦνται μὲ πάθος καὶ παλεύουν ἀπελπισμένα ἐνάντια σ' αὐτοὺς ποῦ προσπαθοῦν, μὲ τόσην μάλιστα καλοκαγαθία νὰ μοῦ τὸ ἐπιβάλλουν.

Αὐτὴ ἡ μαγικὴ μεταμόρφωση ἢ ταχυδακτυλουργία (γιὰ τὴν ὁποία ὁ W. James τόσο δικαιολογημένα μυκτῆριζε τοὺς ἐγγελιανούς) μπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολία νὰ διαιωνισθῆ ἐξίσου εὐκόλα, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς «ἀρνητικῆς» ἐλευθερίας, ὅπου τὸ ἐγώ, ὁ ἑαυτός, ποῦ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρεμποδίζεται, δὲν εἶναι πιά τὸ ἄτομο μὲ τὶς πραγματικὲς του ἐπιθυμίες καὶ τὶς πραγματικὲς του ἀνάγκες, ἔτσι ὅπως τὶς καταλαβαίνουμε συνήθως, ἀλλὰ ὁ «πραγματικὸς» ἐντὸς μας ἄνθρωπος ποῦ ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπιδίωξη κάποιου ἰδανικοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖο οὔτε κὰν νὰ ὄνειρευτῆ μπορεῖ ὁ «ἐμπειρικὸς» ἑαυτός. Καί, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ «θετικὰ» ἐλεύθερου ἑαυτοῦ, ἡ ὄντοτητα αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ διογκωθῆ καὶ νὰ μετατραπῆ σὲ μιὰ ὑπερπροσωπικὴ ὄντοτητα — τάξη, κράτος, ἔθνος, ἢ στὴν ἴδια τὴν πορεία τῆς ἱστορίας — θεωρούμενης ἔτσι σὰν ἓνα ὄν, σὰν ἓνα ὑποκείμενον μὲ ἰδιότητες βέβαια καὶ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ πῶς «πραγματικὸ» ἀπὸ τὸν «ἐμπειρικὸ» ἑαυτό. Ἡ «θετικὴ» ὅμως σύλληψη τῆς ἐλευθερίας ὡς αὐτοκυριαρχίας, μὲ τὴν ἰδέα τῆς γιὰ ἓναν ἄνθρωπον διχασμένο ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, στὴν πραγματικότητα, ὀδηγεῖ καὶ ὡς θέμα τῆς ἱστορίας τῶν δογματικῶν θεωριῶν καὶ στὴν πράξη, στὸ νὰ γίνεται πῶς εὐκόλος ὁ διχασμὸς αὐτὸς τῆς προσωπικότητας: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στὸν ὑπερβατικὸ, κυρίαρχο καὶ ἀμείλικτο ἐλεγκτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸ ἀφετηριακὸ ἐμπειρικὸ καὶ αἰσθησιακὸ ἐκεῖνο πλέγμα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν παθῶν ποῦ πρέπει μὲ κάθε τρόπο νὰ πειθαρχηθοῦν καὶ νὰ ὑποταγοῦν. Ἱστορικά, τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε μεγάλη ἐπιρροή. Αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἀποδεικνύει (ἂν πραγματικὰ μιὰ τόσο πρόδηλη ἀλήθεια ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀπόδειξη) ὅτι ἡ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας πηγάζει ἄμεσα ἀπὸ τὸ πῶς βλέπει κανεὶς ἓνα ἄτομον, ἓνα πρόσωπον ἢ ἓναν ἄνθρωπον, ἀπὸ τὸ ποῖα δηλαδὴ νομίζει ὅτι ἀποτελοῦν τὰ συστατικὰ τοῦ στοιχείου. Ἐνας ἐξυπνος χειρισμὸς τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἔννοιας «ἄνθρωπος» φθάνει, γιὰ νὰ καταλήξῃ ἢ ἐλευθερία νὰ σημαίνει ὅτιδήποτε θέλει καὶ ἐπιθυμεῖ ὁ χειριστής· αὐτὸς δηλαδὴ ποὺ ἔδωσε τὸν ὀρισμὸ αὐτό. Αὐτὸ ἢ πρόσφατη ἱστορία τὸ ἔχει κάνει τόσο φανερό, καὶ μὲ τὸ παραπάνω, ὥστε νὰ μὴν ἔχει πιά μόνο ἀκαδημαϊκὸ ἐνδιαφέρον.

Μετάφραση: I. Γ. Μαρμαρινός

Σ η μ ε ι ώ σ ε ι ς :

1. Τὸ ἄρθρο ἀποτελεῖ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τῆς ἐναρκτήριας διάλεξης «Two Concepts of Liberty» πού δημοσιεύτηκε στή συλλογή *Four Essays on Liberty* (Clarendon Press 1958, καί Oxford University Press 1969). Τὸ κείμενο πού μεταφράζουμε βασίζεται στήν ἐκδοση τοῦ 1969· ἀφαιρέσαμε, ὅπως ἔκανε καί ὁ ἐκδότης τῆς συλλογῆς *Political Philosophy* (OUP 1967), μερικὲς σελίδες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καί ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἄρθρου. Γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ ἔδωσαν τὴν ἄδειά τους ὁ συγγραφέας τὸν ὁποῖο καί εὐχαριστοῦμε καί ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος.

© Oxford University Press καί Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἑρευνῶν.

2. Δὲν ἐννοῶ μὲ τοῦτο βέβαια ὅτι ἀληθεύει τὸ ἀντίστροφο.

3. Ὁ Ἑλβέτιος ἔχει διευκρινίσει πολὺ καλὰ τὸ σημεῖο τοῦτο: «Ἐλεύθερος», λέει, «εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού δὲν εἶναι δέσμιος, πού δὲν εἶναι φυλακισμένος ἢ πού δὲν εἶναι τρομοκρατημένος, ὅπως ὁ δοῦλος ἀπὸ τὸν φόβο τῆς τιμωρίας . . . δὲν εἶναι ἔλλειψη ἐλευθερίας τὸ νὰ μὴ μπορεῖς νὰ πετάξεις σὰν τὸν ἀετὸ ἢ νὰ κολυμπᾷς σὰν τὴ φάλαινα».

4. Ἡ μαρξιστικὴ ἀντίληψη περὶ τῶν κοινωνικῶν νόμων εἶναι ἀναμφίβολα ἢ πιὸ γνωστὴ ἐκδοχὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἢ ὁποῖα ὅμως ἀποτελεῖ στοιχεῖο οὐσιαστικὸ καί σὲ μερικὰ χριστιανικά, ὠφελμιστικά, καί σὲ ὅλα τὰ σοσιαλιστικὰ δόγματα.

5. «Ἄνθρωπος ἐλεύθερος», λέει ὁ Hobbes, «εἶναι αὐτὸς πού δὲν ἐμποδίζεται νὰ κάνει αὐτὸ πού θέλει νὰ κάνει». Οἱ νόμοι εἶναι πάντοτε «δεσμά», καί ἂν ἀκόμα σᾶς προστατεύουν ἀπὸ τὸ νὰ βρεθεῖτε δεμένος μὲ ἀλυσίδες πού εἶναι βαρύτερες ἀπὸ αὐτὲς μὲ τίς ὁποῖες σᾶς δένουν οἱ νόμοι, ὅπως λ.χ. εἶναι ἓνας ἀκόμη πιὸ καταπιεστικὸς νόμος ἢ ἔθιμο, τὸ χάος ἢ ὁ αὐθαίρετος δεσποτισμὸς. Τὰ ἴδια σχεδὸν ὑποστηρίζει καί ὁ Bentham.

6. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀκόμη ἐπιβεβαίωση τῆς φυσικῆς τάσης ὅλων τῶν στοχαστῶν — οἱ ἐξαιρέσεις βέβαια πάντα ὑπάρχουν — νὰ πιστεύουν ὅτι τὰ πράγματα πού αὐτοὶ θεωροῦν καλὰ πρέπει νὰ συνδέονται στενὰ ἢ τουλάχιστον νὰ μὴν εἶναι ἀσυμβίβαστα μεταξὺ τους. Ὅμως ἡ ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς σκέψης, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ ἱστορία τῶν ἐθνῶν, βρῖθει μὲ παραδείγματα στοιχείων πού εἶναι ἀσυμβίβαστα ἢ τουλάχιστον ἀνόμοια, καί πού συνδέθηκαν τεχνητὰ σ' ἓνα δεσποτικὸ σύστημα ἢ συγκρατήθηκαν ἀπὸ τὸν κίνδυνο κάποιου κοινοῦ ἐχθροῦ. Ὅταν ὅμως ἔλθει ἡ ὥρα καί περάσει ὁ κίνδυνος, τότε ἀρχίζουν νὰ ἀναφύονται συγκρούσεις μεταξὺ τῶν συμμάχων, οἱ ὁποῖες συχνὰ ἐξαρθρῶνουν τὸ σύστημα πρὸς μεγάλο ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητας.

7. Βλ. τὴν ἀξιόλογη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Michel Villey στὸ ἔργο του *Leçons d'histoire de la philosophie du droit*. Ὁ Villey ἀποδίδει τὴν ἀρχικὴ σύλληψη τῆς ἐννοίας τῶν ὑποκειμενικῶν δικαιωμάτων στὸν Occam.

8. Ἡ Χριστιανικὴ καί ἡ Ἑβραϊκὴ ἢ Μωαμεθανικὴ πίστι στὴν ἀπόλυτη αὐθεντία τοῦ θεϊκοῦ ἢ φυσικοῦ νόμου ἢ ἡ πίστι στὴν ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸ Θεὸ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν πίστι στὴν ἐλευθερία νὰ ζεῖ κανεὶς ὅπως προτιμᾷ.

9. Μπορεῖ πραγματικὰ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι στὴν Πρωσία τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου ἢ στὴν Αὐστρία τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Δευτέρου ἄντρες μεγάλης πρωτοτυπίας, φαντασίας καί δημιουργικῆς ἰκανότητας ἢ καί μειονότητες κάθε εἶδους καταδιώχτηκαν λιγότερο καί ἐνωσαν ἐλαφρότερη τὴν πίεση τῶν ἐθίμων καί τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν παρὰ σὲ πολλὰς προγενέστερες ἢ καί μεταγενέστερες δημοκρατίες.

10. «Ἀρνητικὴ ἐλευθερία» εἶναι κάτι τοῦ ὁποῖου ἡ ἔκταση σὲ δεδομένη περίπτωσι εἶναι δύσκολο νὰ ὑπολογισθῇ. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἀπλῶς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δύναμη νὰ ἐπιλέγει κανεὶς ὅπωςδήποτε μεταξὺ δύο ἐναλλακτικῶν λύσεων. Δὲν εἶναι ὅμως ὅλες οἱ ἐπιλογὲς στίς ὁποῖες προβαίνει κανεὶς ἐλεύθερες ἢ πάντως ἐξίσου ἐλεύθερες. Ἄν σ' ἓνα ὀλοκληρωτικὸ καθεστῶς προδώσω τὸν φίλο μου ἀπὸ τὸν φόβο τῶν βασανιστηρίων, ἀλλὰ καί ἂν ἐνεργήσω ἔτσι κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ νὰ χάσω τὴ δουλειά μου, μπορῶ δικαιολογημένα νὰ πῶ ὅτι οἱ ἐνέργειές μου αὐτὲς δὲν ἔγιναν κάτω ἀπὸ συνθήκες ἐλευθερίας. Ὅπως ὅμως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ἔκανα ἐπιλογὴ καί θὰ μπορούσα, θεωρητικὰ

όπωςδήποτε, να έχω επιλέξει τη θανάτωσή μου ή το βασανισμό μου ή τη φυλάκισή μου. Έπομένως ή άπλή ύπαρξη έναλλακτικών λύσεων δεν είναι άρκετή, για να μπορώ να πω ότι οι πράξεις μου αποφασίστηκαν και τελέστηκαν ελεύθερα, με την κανονική βέβαια και συνηθισμένη έννοια του όρου (άν και οι πράξεις μου αυτές πιθανόν να είναι εκούσιες). Η έκταση της ελευθερίας μου φαίνεται ότι εξαρτάται από: (α) τον άριθμό των δυνατοτήτων που μου προσφέρονται (άν και ή μέθοδος της άπαρίθμησης θα στηρίζεται περισσότερο σε ύποκειμενική εκτίμηση. Γιατί βέβαια οι δυνατότητες για δράση δεν είναι όντότητες διακεκριμένες, όπως είναι λ.χ. τά μήλα τά όποια μπορεί κανείς να άπαριθμήσει με κάθε δυνατή άκρίβεια)· (β) τó βαθμό εύκολίας ή δυσκολίας στην πραγματοποίηση καθεμιάς από τις δυνατότητες αυτές· (γ) τη σπουδαιότητα που έχει ή καθεμιά από τις παραπάνω δυνατότητες για τη ζωή μου, όταν συγκριθούν μεταξύ του, δοσμένος καθώς είναι ó χαρακτήρας μου και γνωστές οι περιστάσεις· (δ) τó κατά πόσον τις έμποδίζουν ή τις έπιτρέπουν οι θελημένες ανθρώπινες ένεργειες· (ε) την άξία που δίνει στις διάφορες αυτές δυνατότητες όχι μόνο ó ίδιος ó φορέας αλλά και τó γενικό αίσθημα της κοινωνίας στην όποία ζει. Όλα αυτά τά μεγέθη πρέπει να «συναρθρωθούν» και πρέπει όπωςδήποτε να έξαχθή ένα συμπέρασμα, άν και άναγκαία τó συμπέρασμα αυτό ούτε άδιαμφισβήτητο θα είναι ούτε και μεγάλη άκρίβεια ή πληρότητα θα έχει. Άλλά είναι πολύ πιθανόν να υπάρχουν είδη και βαθμοί ελευθερίας που δεν είναι δυνατόν να τοποθετηθούν σε μιάν ένιαία κλίμακα γιατί οι βαθμοί αυτοί βρίσκονται σε άσυμμετρία μεταξύ τους. Έπιπρόσθετα, στην περίπτωση των κοινωνιών, αντιμετωπίζουμε και τέτοιες (παράλογες) έρωτήσεις όπως λ.χ.: «ή ρύθμιση X θα αύξαινε την ελευθερία του A περισσότερο από ό,τι την ελευθερία που έχουν όλοι μαζί οι B, C και D;» Η ίδια δυσκολία άνακύπτει, όταν τά κριτήριά μας είναι ώφελιμιστικά. Όμως, άν δεν επιμένουμε στην άπαίτηση για άκριβή εκτίμηση, τότε μπορούμε να ύποστηρίξουμε την άποψη, με πειστική μάλιστα έπιχειρηματολογία, ότι ó μέσος πολίτης του βασιλείου της Σουηδίας συνολικά είναι πολύ πιό ελεύθερος σήμερα από τον μέσο πολίτη της Ίσπανίας ή της Άλβανίας. Συνολικά πρότυπα ζωής πρέπει και κατευθείαν σαν σύνολο να συγκρίνονται, άν και ή μέθοδος με την όποϊαν κάνουμε τη σύγκριση είναι δύσκολο να περιγραφη, ή δέ έγκυρότητα των συμπερασμάτων μας δύσκολο ή άδύνατο να άποδειχθί. Πάντως, και ή άσάφεια των έννοιών και ή πολλαπλότητα των κριτηρίων είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του ίδιου του θέματος που μελετάμε και όπωςδήποτε δεν όφείλονται στις δικές μας άτελείς μεθόδους μέτρησης ή στη δική μας άδυναμία όσον άφορᾷ στον πειθαρχημένο και άυστηρό τρόπο σκέψης.

11. Ό T. H. Green είπε τó 1881 ότι «τó ιδανικό της άληθινής ελευθερίας άποτελεί την μέγιστη δύναμη, τó ίδιο, για όλα τά μέλη της ανθρώπινης κοινωνίας, για να βελτιώσουν τον έαυτό τους όσο γίνεται περισσότερο». Στη φράση αυτή γίνεται σύγχυση της ελευθερίας με την ισότητα. Έκτός όμως άπ' αυτό, σύμφωνα με όσα ύποστηρίζει ó Green, άν κάποιος επιλέξει κάτι που προκαλεί άμεση ήδονή, αλλά δεν τον βελτιώνει — και βέβαια παραμένει πρόβλημα ποιός θα τó κρίνει αυτό καθώς και ποιός «έαυτός» βελτιώνεται — αυτό δεν συνιστά άσκηση «άληθινής» ελευθερίας. Έπομένως, άν του στεροῦσαν την εύχέρεια μιās τέτοιας έπιλογής, δεν θα έχανε τίποτα σημαντικό και ένδιαφέρον. Ό Green βέβαια ήταν ένας όπαδός και μάλιστα γνήσιος του φιλελευθερισμού. Όμως πολλοί τύρανοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τη φράση του αυτή, για να δικαιολογήσουν την έπιβολή της πιό στυγνής τυραννίας.